

Ана СТОЛИЋ

**„СА РОДОЉУБЉЕМ СРПСКИХ ЖЕНА
ИМАЋЕ СВЕТ ЈОШ ДА РАЧУНА“.¹
ПАТРИОТИЗАМ СРПКИЊА И НЕКИ АСПЕКТИ
КРЕИРАЊА НОРМАТИВНОГ ПАТРИОТСКОГ ОКВИРА
ПРЕД ПОЧЕТАК ВЕЛИКОГ РАТА**

Апстракт: Већина феминистичких историчара је сагласна да је са избијањем Првог светског рата политичка димензија покрета за еманципацију жена на плану стицања политичких и грађанских права потиснута у други план у име патриотских дужности „жена као жена“. У многим европским земљама већина жена дотада ангажованих у покретима за еманципацију уклања феминизам са својих активистичких агенди и окреће се националним дужностима и задацима. У Краљевини Србији готово упоредо са почетком епохе ратова 1912. године покрет за еманципацију жена почиње да добија оквири савременог феминистичког деловања кроз постављање захева за стицањем политичких права, премда као другостепеног циља у односу на задатке на националном пољу. Тема овог рада односи се на питања када су и на који начин су формулисани нормативни оквири патриотских женских улога у рату, у којој мери саме жене учествују у њиховом промовисању, којој друштвеној групи припадају, на коју друштвену групу се апелује као на аутентичног носиоца женских патриотских дужности и коначно у којој мери је ратни патриотизам послужио само да нагласи родну поделу у политичкој, друштвеној и економској сфери и поред делимичне афирмације жена у новим родним улогама.

Кључне речи: феминизам, патриотизам, балкански ратови, Први светски рат, Коло српских сестара.

Данас је сасвим извесно да теме које припадају области женске историје имају политичку, социјалну, културну, па и војну, односно ратну димензију. У последњих тридесет година у оквиру женске историје преиспитана су бројна питања која се тичу односа државе и ратовања и места и улоге жена у њима.

¹ Цео цитат гласи: „Са родољубљем српских жена имаће свет још да рачуна. Када њихови очеви, мужеви, браћа иду у рат, српске их жене не задржавају, не отежавају им растанак, јер је родољубље у њих јаче од њихових личних осећаја. Код њих иде напред дужност

Створен је солидан темељ на коме су генерације историчара женске историје прошириле поље истраживања, анализе и развиле нове теоријске приступе.² Историја жена и рат били су централни проблем у бројним монографијама и чланцима а питања која су покренута тицала су се мењања статуса жена-грађанки, преговарања у вези тога и покушаја преобликовања тог статуса током Првог светског рата. Преговарање у вези женског места и простора у време рата било је удружено са истраживањем ширег односа жена и државе и друштва. Коначно, указано је на то да су женске улоге у рату дубоко повезане са њиховом употребом од стране политичких субјеката, њиховим приступом друштвеним и политичким структурама и њиховој важности за државу на репрезентативном нивоу. Владајући кругови су врло брзо схватили да су жене веома битне у ратним напорима.³ Иако нису биле политички субјекти, показало се да су неопходне за успешну милитаризацију друштва и државну реторику ратовања, јер док им је улога у јавном дискурсу дефинисана као маргинална у односу на политику и војску, њихово учешће у различитим службама и репрезентативност у националном дискурсу били су од суштинске важности за ношење са ратом и ратним приликама.⁴ У том оквиру настале су бројне анализе утицаја Великог рата на родне односе и конструкције родних идентитета као добро утемељена и истражена тема међу историчарима у западној Европи, који су сагласни да је са избијањем Првог светског рата политичка димензија покрета за еманципацију жена на плану стицања политичких и грађанских права потиснута у други план у име патриотских дужности *жена као жена*.⁵ У многим европским земљама већина жена дотада ангажованих у покретима за еманципацију уклања феминизам са својих активистичких агенди и окреће се националним дужностима и задацима. У серији под називом *The Great War and the Shaping of the Twentieth Century* продукцији ПБС-а (Public Broadcasting Service) из 1996. године представљен је широк спектар

према народу. Из тога излази њихова снага, а оне су у стању да поднесу највеће жртве и због тога остаје код њих и оно немогуће-могуће. Код свију тих жена има једна мисао: Србија не сме пропасти. Она љубав српских жена према народу и отаџбини дубоко потреса; њихова заједница и јединство осећаја задивљује. Тај заједнички осећај тако је силан, да га још није видео свет“. Catharina Sturzenegger, *Serbisches Rotes Kreuz und internationale Liebestätigkeit während derBalkankriege 1912/1913*, Zürich 1914, 56 (наведено према часопису *Жена 2* (Нови Сад 1914) 154).

² M. Bucur, *Between the Mother of the Wounded and the Virgin of Jiu: Romanian Women and the Gender of Heroism during the Great War*, *Journal of Women's History* 12, 2 (Summer 2000) 30. <http://muse.jhu.edu/journals/jowh/summary/v012/12.2bucur.html>

³ K. Offen, *European Feminisms 1700–1950. A Political History*. Stanford 2000, 258.

⁴ T. Proctor, „Patriotism is not enough“: *Women, Citizenship, and the FirstWorld War*, *Journal of Women's History* 17, 2 (2005) 169. <http://muse.jhu.edu/journals/jowh/summary/v017/17.2proctor.html>

⁵ Реч је о познатој линији историјске аргументације за тај тип феминистичке традиције која је према неким мишљењима била доминантна у Европи до првих деценија 20. века и која је била заснована на захтевима за еманципацију жена на основу њихових родних улога супруга, мајки, васпитачица а не на темељу њихових права као слободних, самосталних индивидуа.

сложених аспеката нестабилних родних улога које су настале почетком рата.⁶ Насупрот томе, у осталим деловима Европе су, ако се изузме обимнија литература која је посвећена питањима женског доприноса у рату и револуцији у Русији, жене у овом контексту остале мање-више невидљиве.

Код нас су се у последње време историчарке књижевности бавиле перцепцијом Великог рата у тзв. женској књижевности (посебно у делима Исидоре Секулић и Данице Марковић) и патриотским језиком женских часописа пред почетак рата.⁷ Књига Божице Младеновић *Жена у Топличком устанку 1917.* је једина историографска студија која је посвећена различитим женским улогама током устаничких дешавања у Топлици. Посебно су драгоцене истраживања и прецизна реконструкција доприноса Српкиња лекарки у ратовима у 20. веку у радовима Вере Гавриловић.⁸ На другој страни, неуспех феминистичког покрета у Србији и Краљевини Југославији да унапреди правни и политички положај жена у годинама после Првог светског рата, као и приступ и језик у јавном дискурсу после Великог рата, указују да је постојала видљива тенденција да се учешће и доприноси жена у рату ограниче на препознатљиве женске улоге и тиме на изванредан начин маргинализују. То се чинило на два начина: производњом хероина у оквирима познатих женских улога које се у ратним условима најчешће везују за болничарке или контролисаним и смишљеним грађењем представе у којој се замена улога, као у случају жена ратница, сматра пре као одступање од норме, нека врста ексцеса.⁹ У првом случају најупечатљивији је пример сликарке Надежде Петровић, политичке и националне агитаторке, „уметнице ратнице“, на дужности преминуле болничарке, чији се патриотизам и ангажман уклапао у политичко-идеолошку матрицу времена. Међутим, постоје и тумачења да је управо њено разумевање патриотског деловања било производ индивидуализације, борбе за слободу мишљења и сопствени интегритет.¹⁰ На другој страни је пример Милунке Савић, ратнице одликоване бројним одличјима и, како се и данас често помиње, „заборављене хероине“. Процес „заборављања“ једне личности означио је готово потпуну маргинализацију и оних које су биле сличне њој: Софија Јовановић, Јелена Шаулић, Љубица Чакарковић, Мара Пејчић. Њихови поратни животи били су, осим у комеморативним

⁶ K. Offen, *European Feminisms*, 257; M. Bucur, *Between the Mother of the Wounded and the Virgin of Jiu: Romanian Women and the Gender of Heroism during the Great War*, 30.

⁷ Ј. Милинковић, *Рат као тема у српској периодици и књижевности почетком XX века – Жена, Српски књижевни гласник и ратна проза Милице Јанковић и Исидоре Секулић*, <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=89>; Д. Душанић, *„Рат је био највиша школа моја а несумњиво и општа“*. Први светски рат у делу Данице Марковић, <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=52>

⁸ Б. Младеновић, *Жена у Топличком устанку 1917*, Београд 1996; V. Gavrilović, *Žene lekari i ratovima 1876–1945 na tlu Jugoslavije*, Београд 1976.

⁹ В. Мандић, *Хероине са светским одличјем. Казивања о нашим добитницама медаље „Флоренс Хајтингел“*, Ниш 1998.

¹⁰ D. Stojanović, V. Vjeličić, *Mapiranje kvir identiteta i motiva u modernoj istoriji umetnosti u Srbiji i Hrvatskoj*, Међу нама, Београд 2014, 300–301.

приликама, обележени повратком у женственост односно у старе женске улоге. Да ли као одговор на такво занемаривање или само као испуњавање задатка у оквиру ширег међународног пројекта, у публикацији *Српкиње у служби отаџбини и народу* у издању Југословенске женске секције Фидака (Међусавезничког удружења бивших ратника) уочљива је потреба да се истакне и меморише мноштво женских улога у балканским и у Првом светском рату.¹¹ Међутим, и даље се врло мало зна о ситуацијама у којима су живеле жене (и мушкарци) које излазе из прописаног норматива о хероизму и врлини током рата и самим тим њихова искуства дуго нису била материјал вредан пажње. Осим тога, ако се изузму радови представница страних хуманитарних мисија у Србији,¹² мало је аутентичних женских сведочанстава из позадине ратних дешавања као што су *Дневнички записи Наталије Матић Зрнић*, жене која је водећи очајничку борбу за преживљавање своје породице у условима окупације износила повремено критичке осврте према политици српске владе или *Дневник Наталије Аранђеловић* у коме се, према анализи Божице Младеновић, јасно види како је створена активна женска мрежа солидарности у окупираном Београду.¹³

Покрети за еманципацију жена и феминизам представљају једну од битних окосница европске историје друге половине 19. и у 20. веку. Феминизам је, како наводи Карен Офен, заједно са осталим „измима“ епохе: либерализмом, национализмом и социјализмом, дубоко политички повезан са феноменом модерне демократије.¹⁴ Перспективе феминизма, односно покрета за еманципацију жена који је почетком 20. века већ дефинисан као скуп идеја и разноврсних пракси усмерених ка достизању политичке, правне, друштвене и културне једнакости жена, биле су у великој мери зависне од политичких и ратних догађаја на глобалном нивоу. Укратко, до почетка Првог рата и у оквиру националних покрета за еманципацију жена, без обзира на све разлике које су постојале, и у интернационалним женским организацијама постигнут је консензус о томе да све жене, укључујући и удате, морају да остваре политичка права и пуно грађанство у својим националним државама. Коначно, иако до 1914. године борба за политичка права жена није доживела успех, цела Европа је тражила одговоре на изазове које је постављала еманципација жена. Рат је урушио сав тај напор који је трајао од почетка 20. века.

Антиратна поставка која је дошла до изражаја на Међународном конгресу жена у Риму у мају 1914. са позивом за „рат против рата“ била је

¹¹ *Српкиње у служби отаџбини и народу за време Балканских ратова 1912. и 1913. године и за време Светског рата 1914–1920*, Београд 1933.

¹² E. English, *The Tragedy of Serbia*, u: *Women's Writing of the First World War*, ed. A. Smith, Manchester 2000; F. Sandes, *The Autobiography of a Woman Soldier*, London 1927; K. Штурценегер, *Србија у рату 1914–1916*, Нови Сад 2014.

¹³ *Дневнички записи Наталије Матић Зрнић*, прир. О. Поповић Ошмјански, Београд 2002; Б. Младеновић, *Женско друштво између љубави и страха: Дневник Наталије Аранђеловић 1915–1918*, Теме 2 (април-јун 2014) 723–732. <http://teme.junis.ni.ac.rs/teme2-2014/teme%202-2014-14>.

¹⁴ K. Offen, *European Feminisms*, 242.

заснована на ставу да рат репрезентује најекстремнији продукт мушке доминације, да су владе широм Европе схватиле да жене далеко од тога да су неважне у ратним напорима, да су жене иза линије такође предмет мобилизације у помоћним улогама служења националним интересима. Уопштено гледано, према речима Карен Офен, феминистичка дилема: лојалност нацији или опозиција рату, у већини европских земаља, посебно оних које су окупирале Немачка и Аустроугарска није дуго трајала. Патриотизам је надвладао феминизам, осим малих група које су пружале отпор рату (нпр. социјалисткиње око Кларе Цеткин и друге). Многе феминисткиње су се активно посветиле ратним напорима, иако су неке (нпр. енглеске сифражеткиње) то чиниле у очекивању да ће нове улоге у рату касније увећати могућности за остварење њихових захтева. „Патриоткиње“, које су раније делиле интернационално феминистичко искуство и уверење да је за остварење њихових захтева неопходна шира европска кампања, сада прихватају да су им непријатељи они који припадају нацији која је непријатељ њихове земље.

У Краљевини Србији управо су пред почетак ратова дефинисани циљеви покрета за женску еманципацију који су га приближили тада савременим феминистичким организацијама. Међутим, тај процес је трајао годинама. Када је 1906. године оформљен Српски народни женски савез као јединствена национална организација, у њега су ушла бројна женска удружења: Београдско женско друштво, Коло српских сестара, Друштво кнегиња Љубица итд. Иницијатива за настанак Савеза потекла је од Међународног женског савеза и Међународне алијансе за борбу за право гласа, који су као услов за пријем у њихово чланство захтевали да се у правила Савеза унесе борба за право гласа за жене. Српски савез је окупио веома различите женске организације, чланице су појединачно имале врло различите ставове у погледу дефинисања циљева Савеза, а већина је желела се у правилима Савеза, па самим тим и његовим активностима, не мења ништа у погледу деценијама раније дефинисаних родних улога жена према којима је, између осталог, национални хуманитарни рад био искључиви и једини оквир за њихову јавну делатност. Међутим, после вишегодишњег преговарања, превладала је струја која је заступала јасно стратешко опредељење: жене у Србији треба да се посредством међународних организација представе европској јавности и предоче „националне вредности“ Српкиња, као и „праведну борбу Србије за национално ослобођење“.¹⁵ Тек тада је било могуће да се у програм Савеза укључи и борба за право гласа, али као „другостепени задатак“ после рада на хуманитарном плану. Коначно, 1911. године дефинисан је еманципаторско-феминистички оквир рада Савеза првенствено на описмењавању и културном унапређивању жена, стицању најпре грађанских а потом и политичких права.¹⁶ Ипак, на главном скупу 1911.

¹⁵ *Домаћица* 1 (1912) 12–13.

¹⁶ Д. Иванић, *Успомене*, приредила Јасмина Милановић, Београд 2012, 137–143; Н. Вођиновић, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Београд 1996, 71–77; Љ. Станков, *Катарина Миловук (1844–1913) и женски покрет у Србији*, Београд 2012, 108.

године одбијен је предлог неких чланица да се Савез придружи социјалистичким или да се упути одвојена петиција за стицање општег права гласа, попут оне коју је народни посланик Триша Кацлеровић у име жена социјалдемократа поднео у Народној скупштини. У годинама балканских ратова и пред почетак Првог светског рата, поред хуманитарних активности у Савезу су покренута питања изједначавања положаја запослених жена са мушкарцима према квалификацијама, способностима, образовању и раду. Ови проблеми највише су погађали жене запослене у државној служби: учитељице, лекарке, телеграфисткиње које су одбиле предлог да о томе разговарају на некој будућој конференцији свих радница у Србији. Посебно је за нашу тему важан случај лекарки у Србији које су први пут пред рат поставиле питање о свом статусу. Наиме, оне нису уживале здравствено сигурање и право на пензију са образложењем да не служе војску а показало се да су у рату итекако војни обвезници. Ако се изузму појединачна исказивања антиратног става, као што је на пример објављивање романа „Доле оружје“ Берте фон Сутнер, коју је превела Катарина Миловук почетком 20. века, у Србији су једино жене социјалдемократкиње у оквиру Секретаријата жена социјалдемократа следиле антиратну партијску политику.¹⁷ Национално патриотско опредељење као опште место европског феминизма пред рат важило је и за Србију. У околностима које су је задесиле наравно да није могло бити говора о некаквом даљем раду у правцу проширивања женских права.

Познато је да је конституисање феномена као што су патриотизам, хероизам и врлина као покретачких механизма мобилизације људи у годинама пред рат представљало озбиљан политички и културни задатак за владајућу политичку структуру, интелектуалце и научнике. У оквиру тог „посла“ културно конституисање одговарајућих родних улога и задатака има велики значај.¹⁸ Жене су постале више него икада пре објекат посебне пажње у процесу обликовања њиховог јавног понашања и идентитета у односу на потребе државе и нације. При свему томе, подела на различите, одвојене националне, друштвене и културне задатке мушкараца и жена имала је истакнуто место у јавном дискурсу а подупирана је аргументацијом која је у Србији била посебно развијана у првој деценији 20. века. Осим у процесу образовања, добила је велики простор у публицистици, штампи, популарној науци. У том погледу можда књига др Војислава Бакића „Српско родољубље и отачаствољубље“ из 1910. године на најбољи начин указује на политизацију родних улога и дефинише заокружен програм у креирању родних нормативних оквира патриотских дужности Срба и Српкиња: оне, пошто не бране отаџбину на бојном пољу, рађају и васпитавају српске јунаке, храбре и подстичу мужеве, браћу и синове да јуначки бране

¹⁷ С. Девић – Убавић, *Српска социјалдемократска партија и женски покрет у Србији 1903–1914*, Токови револуције (Београд 1967) 226.

¹⁸ М. Bucur, *Between the Mother of the Wounded and the Virgin of Jiu: Romanian Women and the Gender of Heroism during the Great War*, 31.

отаџбину. Образоване Српкиње служе као болничарке, раде у удружењима на остваривању патриотских и родољубивих циљева.¹⁹

Такви циљеви, у суштини политички, нису могли да буду остварени у оквирима Београдског женског друштва, најстаријег и дотада јединог женског удружења у Краљевини Србији. Разлога за то има више а међу најуочљивијима су смена генерација и недовољан капацитет Београдског женског друштва и његовог социјално хуманитарног оквира рада. Нова удружења, Друштво кнегиње Љубице а посебно Коло српских сестара су својом хуманитарном и пропагандном делатношћу у првој деценији 20. века територијално и политички била на линији циљева државне политике према Косову и Метохији и Македонији. Организација Коло српских сестара имала је двоструки политички значај: посредством активности жена обављан је веома важан хуманитарни посао у Старој Србији а дистрибуцијом њеног гласила Календара „Вардар“, који је штампан у тиражима од око 20.000 примерака, држава је имала поуздан пропагандни канал. Међутим, у исто време тиме је отворено ново подручје за видљивији ангажман жена у јавном домену.²⁰ Вођство у освајању тог простора преузела је неколицина вредних, способних, образованих, али и релативно имућних жена (Делфа Иванић, Надежда Петровић, Јелена Лозанић, Љубица Луковић, Мирка Грујић...). Чланство и добровољни ангажман у оба удружења представљало је неку врсту престижа за припаднице једног друштвеног слоја у Србији. То су већином биле супруге и кћерке политичара, дипломата, чиновника, трговаца и професора. Оне су махом остајале чланице „старог“ Београдског женског друштва и његових подружница у унутрашњости Србије, али су приступале и новим друштвима, пре свега Колу српских сестара. Да је реч о сасвим измењеним оквирима присуства у јавности, приступу циљевима као и садржини и ширини делатности у односу на до тада доступно подручје рада, сведочи реторика жена у име жена, али и у име целог народа, која је била у оптицају у текстовима у Календару „Вардар“, гласилу Кола од 1906. године. Иако је била формулисана у оквирима познате традиције о женским родним улогама, наглашена линија патриотске аргументације умножила је прилике за другачије јавно представљање за један број жена. Оне су се први пут нашле у позицији да отворено коментаришу политичке догађаје и чак делимично утичу на креирање реакција путем тог медија, као на пример у тренутку када је „Вардар“ био забрањен у Аустроугарској.²¹ Док је у „Домаћици“, месечнику који је издавало

¹⁹ В. Бакић, *Српско родољубље и отачаствољубље*, Београд 1910, 147–149. Вид. још: А. Столић, *Улога жене. Феминистичка гледишта Јаше Томића*, у: *Сабрана дела Јаше Томића*, Нови Сад 2006, 17–36; Иста, *О културној (ре)продукцији нације: род и нација у ставовима српске елите почетком 20. века*, у: *Теорије и политике рода*, Т. Росић (ур.), Београд 2008, 187–194.

²⁰ Занимљиво је да су и савременици противећи се оснивању Кола видели у њему политичку организацију. Једна од оснивачица, Делфа Иванић, се жестоко супротстављала таквој примедби. *Успомене*, 121.

²¹ *Календар „Вардар“*, год. V (1910) 34.

Београдско женско друштво, национална патриотска реторика била је умеренија, у часопису „Жена“ који су у Новом Саду уређивали Милица и Јаша Томић промењена је комплетна уређивачка политика. Дотада феминистичко, ово гласило је почетком ратова заузело национално-патриотски курс.²²

То је на другој страни, некима од њих остављало довољно простора за самосталност у доношењу одлука, у раду, у грађењу мреже сопствених контаката и комуникације и претпоставља се: одрђеном степену личне слободе.²³ Коначно, то се показало управо у балканским ратовима и посебно после 1915. године када су жене које су руководиле Колом дале велики допринос у спасавању живота, допремању помоћи за Србију, организацији живота за избегло становништво, афирмацији Србије у међународној савезничкој јавности итд. Резултат је често уочљив и кроз показано задовољство, самопуздање због постигнутих успеха у таквим акцијама.²⁴

У поређењу са политикама које су вођене у другим европским земљама у погледу патриотске мобилизације женске популације пред Велики рат, Српкиње су стицајем околности имале већ велико искуство из периода балканских ратова 1912–1913. године. Припрема за тај ангажман започела је неколико година раније. Коло српских сестара је од 1906. године организовало болничке курсеве за своје чланице, а оне које су га завршиле радиле су 15 дана у болницама што се из касније перспективе чак сматрало неком врстом компензације за служење војног рока.²⁵ После Анексије Босне и Херцеговине 1908. године намера да се увећа број болничарских курсева већ је отворено објашњавана потребом да се буде спреман за рат.²⁶ Пред почетак Првог балканског рата у Србији је било обучено 1.500 болничарки и оне су, заједно са 25 лекарки, као добровољци или као мобилисане одмах стављене под војну санитетску управу. Обука у болничарским вештинама, у шивењу и припреми рубља и одеће за рањенике у договору са Црвеним крстом, мобилисала је дотада највећи број жена за неки јавни посао. У погледу саморепрезентације, оне су показивале задовољство својом позицијом посебно истичући да су упоредо морале да се боре са схватањима да „женама није место у болницама“.²⁷ Ипак, када је пред мобилизацију за Први балкански рат Управа Кола предложила да отвори и опреми болницу у Београду или на граници, та идеја је одмах прихваћена. У исто време се показало колика је моћ женске агитације: на ванредне курсеве за болничарке пријавило се у Београду преко 1.200 жена,

---

²² Опширније у: Ј. Милинковић, *Рат као тема у српској периодици и књижевности почетком XX века – Жена, Српски књижевни гласник ратна проза Милице Јанковић и Исидоре Секулић*. <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=89>

²³ Вид. уводне текстове „Коло српских сестара“ у Календару „Вардар“ за период 1906–1914. године.

²⁴ Д. Иванић, *Успомене*.

²⁵ *Српкиње у служби отаџбини и народу*, 8.

²⁶ *Календар „Вардар“*, год. V (1910) 28.

²⁷ *Календар „Вардар“*, год. IV (1909) 25.

одбори у унутрашњости су кројили и шили болничко рубље, а отворени су и болнички курсеви. Њих су водиле лекарке из Београда. Водеће чланице Кола су посредством својих контаката успеле да прикупе новчане прилоге за опремање болнице из „свих крајева српства“, Чешке, Русије, Француске, Енглеске, Шведске и Америке, чак и из Иркутска.²⁸ Већ тада је у ствари формулисан један модел понашања у кругу жена организованих у Колу који ће бити примењен и током Првог светског рата у оној мери у којој су измењене ратне прилике Великог рата то допуштале.

Осим Кола српских сестара које је у ратним условима заузело велики простор у ангажовању жена, у сличном правцу се кретала и активност Београдског женског друштва. Оно је такође основало своју болницу у Београду (XV резервна болница) коју је опремило и ставило на располагање у року од два дана.²⁹ Између два удружења је успостављена нека врста конкурентских односа који су највише долазили до изражаја приликом укључивања новоосвојених крајева у рад друштава.³⁰ У поређењу са ангажованим пропагандно-патриотским језиком Кола српских сестара, Београдско женско друштво држало се умеренијег тона и настојало је све време до почетка Првог светског рата да обавља своје разгранате послове социјалне заштите (Раденичка школа, Бачка трпеза, Дом старица и Базар). Његове чланице су приметиле да се њихов рад на отварању и вођењу болнице који су „обављале у миру и тишини, без велике ларме, како то доликује управи Женског друштва“ не вреднује довољно. Одлучиле су да реагују писмом директору „Штампе“ које представља једно од првих отворених обраћања јавности у коме је изнесен захтев за признање женског доприноса у рату.³¹ Коло је било динамичнија и гласнија организација са више иницијативе која је одговарала духу (ратног) времена. Чланице његове управе и почасне чланице (Делфа Ивановић, Јелена Лозанић, Љубица Луковић, Мирка Грујић, Магел Грујић, Бланша Веснић и др.) биле су жене високог друштвеног положаја, с изграђеним контактима, самосталним или својих мужева, али и комуникацијским вештинама захваљујући којима је велика помоћ из света стизала у Србију.

Осим њих, велики број жена чланица Кола и осталих женских удружења је од почетка Првог светског рата обављао болничарску делатност. Као што је речено, она је била у складу са патриотским нормативним оквиром женских улога. Међутим, постоји извесна контрадикција у представљању ширине друштвене основе за тај вид деловања жена. На једној страни, често је истицано да су за болничарке регрутоване госпођице и госпође из најбољих и најотменијих кућа, што може да укаже на праксу успостављања социјалних

²⁸ Почетком рата курсеви су прекинути а болничарке је, упркос распореду које је Коло направило, Министарство војно распоредило по свом нахођењу на рад у болницама. *Календар "Вардар"*, год. VII (1913) 27.

²⁹ *Домаћица*. Орган Женског друштва и његових подружница 4 (април 1913).

³⁰ Тада је позивано Министарство просвете и Министарство привреде да арбитражу. *Домаћица* 4–5 (март 1914) 102.

³¹ *Домаћица* 12 (децембар 1913) 407.

баријера и у домену исказивања патриотских осећања и испуњавања патриотских дужности. Када Милица Томић бележи да „...поред њих делају као болничарке још велики број госпођа и госпођица из отмених београдских кругова“ или када Катарина Штурценегер, Швајцаркиња која је у добровољним мисијама била у Србији у време балканских и Првог светског рата, наводи да је само у Београду пре почетак рата било око 1.000 добровољних болничарки и да су те жене и девојке биле „из најугледнијих српских домова“ може да се говори о постојању идеје о успостављању неке врсте патриотског елитизма.³² Та позиција је често наглашавана, чак и у врло збуњујућим контекстима: „И добровољно ступају у болнице жене и девојке, па чак и девојчице из најбољих кућа навикнуте на најудобнији живот. Све су оне без разлике положаја, од највеће госпође до најсиромашније раднице вршиле сваки посао у болници....“³³ На другој страни, да би се представило јединствено патриотско осећање свих жена истицано је да су се у болничарску службу пријављивале „и старе и младе, и образоване и неписмене, све без разлике сталежа и положаја“.³⁴ Таква недоследност имала је своје основе у нејасној перцепцији коју су жене, представнице грађанске елите имале у погледу сопственог идентитета. Иако је њихова позиција у миру и рату била дефинисана у јединственом кључу који је важио за све жене, а на основу њихових родних улога и задатака, било је јасно да су желеле да се разликују по свом друштвеном положају, образовању, способности. Те разлике су на неки начин већ биле и политички дефинисане кроз, на пример, одбијање сарадње представница Српског народног женског савеза са социјалдемократкињама у погледу заједничког истицања захтева за стицањем права гласа 1911. године. Социјална подвојеност у оквиру истог родног корпуса видљива је била на многим другим примерима.³⁵ Осим тога, захуктале припреме за рат су у многим земаљама у Европи биле праћене, између осталог, великом мобилизацијом жена кроз оспособљавање за болничарске послове у које су најчешће биле укључене управо припаднице грађанског слоја.³⁶

За разлику од болничарки, питање ангажовања лекарки током рата имало је нешто другачију димензију. Иако малобројне, Српкиње лекарке су

³² М. Томић, *Из болнице у болницу*, Жена 6 (1912) 668; *Српкиње у рату 1912–1913*, Жена 2 (1914) 152.

³³ *Српкиње у служби отаџбини и народу*, 8.

³⁴ *Календар „Вардар“* (1910) 28.

³⁵ Делфа Иванић наводи дилеме у вези с отварањем чувалишта за радничку децу. Нав. дело, 142.

³⁶ Постоји теза да је у Енглеској, идеолошки гледано, регрутовање болничарки из виших и средњих друштвених група било у државном интересу јер се претпостављало да ће оне на достојнији и примеренији начин обавити своју дужност (а не раднице и сељанке), што је у позадини имало уверење да ће се у ратним околностима примереније понашати у условима емотивно/сексуалних изазова и искушења. Sharon Ouditt, *Fighting Forces, Writing Women: Identity and Ideology in the First World War*, London – New York 1994, 19–22.

заједно са лекарима и лекаркама из бројних страних мисија (енглеске, шкотске и руске лекарке) оперисале, вршиле обдукције, лечиле, заустављале епидемије, а често су биле и управници и једини лекари. Све оне су у Ваљеву, Крагујевцу, Књажевцу, Нишу, Ужицу, Шапцу итд. радиле у резервним болницама и водиле болнице током 1914. и 1915. године. Један број лекарки је и изгубио живот првих ратних година. Осим Марије Зиболд и Драге Љочић, најстаријих лекарки у Србији, које су биле и одликоване, о осталима се врло мало зна.³⁷ Чак се може поставити и теза да ова привремена замена родних улога, стицање професионалног ауторитета у ванредним околностима није била у складу са очекивањима и нормативним оквиром родних улога жена у патријархалном друштву. То се показало после завршетка рата када су поново, без успеха, постављени захтеви за изједначавањем права жена и мушкараца у новој, проширеној држави Југославији.

На другој страни, велики занос и очекивања од ратног сукоба 1914. године донели су и прекоре упућене онима који нису у том тренутку делили то осећање: реч је о једној од најчувенијих књижевних критика коју је Јован Скерлић објавио поводом првенца Исидоре Секулић („Сапутници“) у „Српском књижевном гласнику“ 1913. године.³⁸ Иако је своје дело написала пре почетка ратног сукоба, Скерлић јој је замерио да није патриотски да се у датим околностима рата преиспитују „стања једне главобоље“. Или, преусмеравање поезије Данице Марковић са индивидуалног, личног порицања рата као нечовечне катастрофе, чиме се одбацује званична репрезентативна ратна култура до вољног стављања сопственог стваралаштва у службу рата.³⁹

И, коначно, ова скица о томе колико оквир за патриотизам, хероизам у ратним околностима има своју родно дефинисану димензију потврђује да је реч о моделу који је ушао и у историографију. Невидљивост доприноса жена у јавном дискурсу која је довела до замрзавања поделе и међу самим женским групама после рата, односно делегитимизовала форме активизма једних на рачун других.

У том светлу и жене које су учествовале у борбама (Милунка Савић), због неусаглашене улоге и некомпатибилности између женске улоге и показаног хероизма резервисаног за мушкарце, бивају заборављене, односно врло брзо животним околностима угуране у некакву женственост а у ствари обележене представом о њима као о ђудљивим особама које треба оставити на маргини.

³⁷ V. Gavrilović, *nav. delo*, 32–43.

³⁸ Опширније у: Ј. Милинковић, *Рат као тема у српској периодици и књижевности почетком XX века-Жена, Српски књижевни гласник и ратна проза Милице Јанковић и Исидоре Секулић*, <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=89>

³⁹ Д. Душанић, „*Рат је био највиша школа моја а несумњиво и општа*“. *Први светски рат у делу Данице Марковић*, <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=52>

Ana Stolić

**“THE WORLD WILL HAVE TO COUNT ON THE PATRIOTISM OF SERBIAN WOMEN“.
PATRIOTISM OF SERBIAN WOMEN AND SOME ASPECTS OF CREATION OF
NORMATIVE PATRIOTIC FRAMEWORK ON THE EVE OF THE GREAT WAR**

Summary

The process of creation of a normative framework for patriotism, heroism and dedication in wartime considered, among other things, the strict definition of gender roles within the patriotic duties of men and women. The recently formulated feminist agenda, which from 1911 onwards was supposed to serve as a basis for the emancipation of Serbian women, was pushed into the background on the eve of the Balkan Wars and World War One. Rather than being passive recipients of patriotic rhetoric, women in Serbia, above all those who came from an elevated social background, used the activism of their associations, predominantly in the Circle of Serbian Sisters, to become involved in the further expansion and spreading of that rhetoric and in the mobilisation of other women for patriotic duties, through training courses for nurses, sewing laundry for the wounded, delivery of supplies and equipment for hospitals, and prisoners of war etc. However, this extended field of work in the public area meant a step forward beyond the expected gender roles for a small number of women. Some of them found themselves in such a position owing not only to their social background, but also to their communication skills, autonomy and freedom in decision-making, and the success they achieved in collecting and providing various forms of assistance; and others, by acting as men, taking over their roles and providing examples of male forms of heroism (as women combatants, guerrilla members, heads of households).

Keywords: feminism, patriotism, Balkan Wars, World War One, Circle of Serbian Sisters.